

OVER ANTROPOLOGISCHE GESCHIEDENIS EN DE HOND VAN JEAN-CLAUDE SCHMITT marjoke de roos

Marjoke de Roos studeerde in 1979 af op een scriptie over munt en muntpersoneel in Holland in de vijftiende eeuw; studeerde vervolgens een jaar in Parijs, en werkt nu, in het kader van het ZWO, aan haar dissertatie over hetzelfde onderwerp.

Een prijzenswaardig initiatief van het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis was het uitbrengen van een themanummer "Historiserende antropologie in Nederland" (nr. 18, juni 1980). De vijf erin opgenomen antropologisch-historische bijdragen worden voorafgegaan door een goed gedocumenteerde inleiding van Anton Blok, die uiteenzet hoe geschiedwetenschap en antropologie toenadering tot elkaar hebben gezocht en wat de beoefenaars van de beide disciplines van elkaar kunnen leren.

Kennelijk was het nummer uitbesteed aan cultureel antropologen. Voor de - Nederlandse - historici lijkt geen andere rol te zijn weggelegd dan toe te kijken vanaf de zijlijn, hoe Blok c.s. zich meester maken van een terrein dat elders, bijvoorbeeld in Frankrijk zoals uit de inleiding genoegzaam blijkt, juist door toedoen van historici in het middelpunt van de belangstelling is komen te staan. De Fransen noemen de nieuwe benaderingswijze van het verleden "historische antropologie" (anthropologie historique) of ook wel "ethnologische geschiedenis". Bang voor branchevervaging (?) presenteert Blok de stroming die hij vertegenwoordigt als "historiserende antropologie", een tamelijk ongelukkige benaming als je het mij vraagt. (1) Historici die zich van de antropologische aanpak bedienen, zullen geneigd zijn hun winkeltje te voorzien van het opschrift "antropologische geschiedenis", aldus aangevend dat zij een beroep doen op in de antropologie en/of etnografie gehanteerde onderzoeksmethoden, maar dat de wetenschap die zij pretenderen te bedrijven toch in de allereerste plaats de geschiedenis is.

Dat Blok z'n eigen, antropologische, nering trouw is gebleven en de door hem gepredikte toenadering tussen antropologie en geschiedenis (nog) niet in voldoende mate in praktijk heeft gebracht, moge blijken uit zijn beschouwing waarin hij als "sociale wetenschapper" toch wat neerbuigend vaststelt dat de histo-

ricus in principe een vlindervanger is die zonder vooropgezet plan de feiten in zijn netje vangt en daarmee dan een stukje geschiedenis blootlegt zónder al te zeer rekening te houden met historische processen en ontwikkelingen op de zeer lange termijn.

Hoe het ook zij, Blok is goed op de hoogte van de internationale ontwikkelingen met betrekking tot zijn thema en dit speciale nummer van het TvSG kan de Nederlandse historici iets leren over het met succes toepassen van "nieuwe" methoden op dat "oude" verleden van ons.

Een andere methode om kennis te nemen van de vorderingen van de "antropologische geschiedenis" is het bijhouden van de produktie waarmee Franse historici de markt overspoelen. Toegegeven, dat is een bijna onmogelijke opgave voor een goedwillend Nederlands historicus die immers ook de publicaties van z'n collega's uit de rest van de wereld wil raadpegen. Toch is het opmerkelijk en betreurenswaardig dat het vrijwel uitsluitend de vedetten onder de Franse geschiedschrijvers zijn die zich mogen verheugen in de belangstelling van hun Nederlandse vakgenoten. Langzamerhand kennen we allemaal de namen (en wellicht ook de boeken) van Emmanuel Le Roy Ladurie (Montaillou en Carnaval de Romans), Philippe Ariès (over de dood) en Jean Delumeau (over de angst), en eventueel ook nog die van de mediaevisten Georges Duby (over het huwelijk in de feodale periode) en Jaques Le Goff. Van de jongere generatie historici merken we niet zoveel. Hun publicaties zijn al veelal gedurfd en origineler dan die van de oudere garde, die nog wel eens uit wil zijn op effectbejag (de vaste schare van bewonderaars mag niet teleurgesteld worden!) en goede verkoopcijfers. Op één van die jongere Franse historici en de studie die hij nu alweer twee jaar geleden wijdde aan een heilige hazewindhond, vestig ik hier

de aandacht.

Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle (verschenen bij Flammarion in de Bibliothèque historique, Parijs 1979) van Jean-Claude Schmitt is één van de resultaten van een langdurig, interdisciplinair onderzoeksproject "Culture savante et culture populaire au moyen âge: les exempla" van de vakgroep Anthropologie historique de l'Occident médiéval aan de école des Hautes Etudes en Sciences Sociales, waaraan ik zelf gedurende ongeveer anderhalf jaar met veel plezier heb deelgenomen. Voortbordurend op een thema dat een tijdlang centraal stond in zijn werkcollege over de exempla, zal Jacques Le Goff, de directeur d'études van deze groupe de recherche, binnenkort een boek publiceren over de opkomst en ontwikkeling van de idee van het vagevuur (te verschijnen in oktober 1981 in de Bibliothèque des Histoires van Gallimard). Jacques Le Goff en Jean-Claude Schmitt redigeerden, in samenwerking met Claude Bremond (linguïst), een deeltje over het exemplum als historische bron in de serie Typologie des sources du Moyen Age occidental van Léopold Genicot. Eveneens aan de hand van exempla wordt onder andere ook het tijdsbegrip in de middeleeuwen bestudeerd.

Een exemplum is een kort - exemplarisch! - verhaal dat in een betoog, meestal een preek, wordt verwerkt ter stichting van de toehoorders, het wordt aangewend als middel om de gelovigen op het rechte pad - dat zal leiden naar de zaligheid - te houden. Het exemplum wordt gepresenteerd als een waar gebeurd verhaal. In de dertiende en veertiende eeuw is het gebruik van exempla enorm toegenomen. Om het werk van de prekende geestelijkheid te vergemakkelijken, zijn vanaf het begin van de dertiende eeuw veel van deze verhalen bijeengebracht in exemplaverzamelingen. Opgeschreven door een geestelijke in het Latijn, uitgesproken in de volkstaal, en in veel gevallen gebaseerd op een mondeling overgeleverd verhaal, bevindt het exemplum zich op de grens van twee werelden: die van de geleerdencultuur en die van de culture populaire of folklorique. (2) In de middeleeuwen gaat het in feite

steeds om de tegenstellingen en raakvlakken in de culturen van geestelijken en leken. Eén van de doelstellingen van dit soort onderzoek naar de wederzijdse betrekkingen tussen de cultuur van de massa en de cultuur van de geleerde élite is het nagaan van de invloed die deze tweeslachtigheid van de cultuur heeft gehad op het functioneren en de ontwikkeling van de feodale samenleving gezien in het licht van de longue durée. Zijn opvattingen over de werkwijze bij de bestudering van volkscultuur en volksgeloof had Jean-Claude Schmitt al eens uiteengezet in een kritisch artikel in de Annales in 1976 naar aanleiding van de heruitgave van La piété populaire au Moyen Age van Etienne Delaruelle. (3) Le saint lévrier is gebaseerd op dat concept.

Uitgangspunt voor het diepgaande en veelzijdige onderzoek naar de verering van een heilige hazewind in de Dombes (ca. 40 km ten noorden van Lyon) en elders in West-Europa is een verhaal dat door Etienne de Bourbon, dominicaan en inquisiteur (gestorven in 1261), werd opgenomen in zijn verhandeling over de zeven gaven van de Heilige Geest, een onvoltooid werk dat beschouwd kan worden als één van de eerste exemplaverzamelingen. (4) Etienne de Bourbon vertelt dit verhaal om aan te tonen dat hij erin geslaagd was een heersend bijgeloof, dat gepaard ging met door de kerk niet-getolereerde rituele handelingen, uit te roeien. Maar wat wil het geval? De sterke arm van de culture savante was blijkbaar niet in staat geweest het volksgeloof te onderdrukken, want de legende en het bijgeloof leefden voort, en nog in het begin van deze eeuw werden zieke of zwakke kinderen in het bos van Saint-Guinefort gebracht om onderworpen te worden aan bijna dezelfde rituele handelingen als waarvan sprake is in het exemplum van Etienne de Bourbon. In dat exemplum vertelt de inquisiteur hoe hij hoorde dat in de Dombes de vrouwen hun kinderen brachten naar het graf van een heilige, die Guinefort werd genoemd, omdat ze geloofden dat hij hun kinderen zou kunnen genezen. Nadat hij een onderzoek had ingesteld, moest Etienne de Bourbon constateren dat het ging om een hond die vereerd werd als een martelaar, omdat hij

op onrechtvaardige wijze door zijn baas was gedood.

Op zekere dag had de eigenaar van de hond zijn kasteel verlaten, en ook zijn vrouw en de voedster van hun kind, een jongetje dat nog in de wieg lag, waren weggegaan, zodat de zuigeling achterbleef onder de hoede van de hond. Een grote slang kwam het huis binnen en bewoog zich in de richting van de wieg. De hond viel de slang aan en doodde hem in een bloedig gevecht, waarbij ze elkaar overdekten met beten en waarbij de wieg omviel. Toen de voedster terugkwam, meende zij dat de hond het kind verslonden had. De moeder snelde toe op haar geschreeuw en geloofde hetzelfde, en ook de edelman dacht dat de bebloede hond de moordenaar was van het kind. Hij greep zijn zwaard en doodde het dier. Pas daarna ontdekten zij dat het kind leefde en rustig lag te slapen. De ten onrechte gedode hond werd plechtig begraven vlakbij het kasteel en er werden bomen geplant rondom zijn graf. Maar God bestierde, aldus de legende, dat het kasteel werd verwoest. De bewoners verlieten de streek. Daarna werd de plaats tot bedevaartsoord voor de plattelandsbewoners die de wonderlijke geschiedenis van de hond hadden gehoord. Vooral vrouwen kwamen er, met hun zieke kinderen. Door tussenkomst van een oude vrouw - een soort heks - leerden zij de rituele gebruiken kennen, waarmee zij de demonen konden dwingen hun kinderen gezond en wel terug te geven. (Zij geloofden namelijk ook nog dat duivels erop uit waren de echte kinderen weg te halen om er hun eigen addergebroed voor in de plaats te stellen.) De vrouwen offerden zout, hingen luiers in de struiken rondom de plaats waar het ritueel zich voltrok, en sloegen spijkers in de bomen. Met het zieke of zwakke kind werden de meest afschuwelijke dingen uitgehaald: het werd naakt doorgegeven, heen en weer gegooid en tussen brandende kaarsen gelegd. Als het kind dan nog leefde, werd het negen keer ondergedompeld in een naburige rivier. Etienne de Bourbon zegt dat hij het bijgeloof met wortel en tak heeft uitgeroeid, dat hij de opgegraven boten van de hond liet verbranden samen met het hout van het bewuste bos, dat hij had laten kappen.

In het eerste van de vier gedeelten

van het boek analyseert de auteur de activiteiten en opvattingen van de inquisiteur ten aanzien van dit "bijgeloof" en het vocabularium dat deze gebruikt in het exemplum. Hij toont aan dat het verhaal geplaatst kan worden in een lange traditie van onderdrukking van de volkscultuur door de geestelijkheid. Etienne de Bourbon associeert de verering van de hond in de allereerste plaats met het gevaar dat de zieke kinderen lopen tijdens de rituele handelingen die bij de cultus behoren, hij beschuldigt de vrouwen van kindermoord. Hij heeft weinig begrepen van de beweegredenen van mensen die naar Saint-Guinefort kwamen. Het doel van de verering was juist het redden van zieke en zwakke kinderen. Dat hij niet in staat was de draagwijdte van deze verering te bevatten, moge ook blijken uit het feit dat het platbranden van het "heilige woud" niet voldoende was om het volksgeloof uit te roeien, maar dat de cultus eeuwenlang moet zijn doorgegaan op dezelfde plaats en dat de legende in slechts weinig veranderde vorm bleef bestaan via mondelinge overlevering. In een onderzoek dat hij ter plaatse instelde, werd Jean-Claude Schmitt zelfs geconfronteerd met de herinnering aan een "moderne heks" die aan het eind van de vorige en in het begin van deze eeuw in de verering van Guinefort ongeveer de rol van vetula, de oude vrouw die de rituele gebruiken kende, vervulde: op verzoek van de ouders bracht zij muntstukjes naar de heilige plaats en bad zij voor de genezing van hun kinderen. Het werd niet duidelijk of deze Fanchette Gadin de legende over de ten onrechte gedode hond kende.

In deel twee van de studie van Schmitt worden de legende en de rite aan een nauwkeurige, structurele analyse onderworpen. De geschiedenis van de hond is een bekend motief in de volksliteratuur, dat ook in de "geleerde" literatuur ingang heeft gevonden. Twaalf versies van het verhaal, allen Westeuropees en lopend van de twaalfde tot de zestiende eeuw, worden in het vergelijkend onderzoek betrokken. Het gaat erom te bewijzen of de legende oorspronkelijk is in die zin dat ze uitsluitend mondeling is overgeleverd, of dat het een ge vulgariseerde versie is

die is afgeleid van de Westeuropese "geleerde", dat wil zeggen opgeschreven, verhalen, en derhalve indirect stoelt op oosterse verhalen die aan de Westeuropese versies ten grondslag liggen. Vervolgens wordt ingegaan op de dubbelzinnigheid van het ritueel dat bij de verering van Saint-Guinefort hoort: gaat het nu om de genezing van de kinderen of betreft het, zoals Etienne de Bourbon veronderstelde, een rituele kindermoord? Ook wordt aandacht besteed aan het nieuwe licht dat bestudering van de culture populaire kan werpen op

bijvoorbeeld de houding ten opzichte van het kind in de middeleeuwen en de rol en de omvang van het gezin.

Een volgende stap in het onderzoek is het traceren in de ruimte en de tijd van andere plaatsen waar een heilige met de naam Guinefort of een verwante naam een rol speelde. Het resultaat is een lijst van 40 plaatsen in Frankrijk en Noord-Italië. Ten minste twee heilige Guineforts (in menselijke gedaante) zijn bekend vanaf de elfde

eeuw. Verwantschap zou kunnen bestaan met de "echte" heilige en martelaar die in Pavia werd vereerd en die de mensen tegen de pest beschermde. Deze Italiaanse heilige was nauw gelieerd aan de zomerperiode die men de honds-dagen noemt. Misschien is het wel daarom dat Guinefort in de Dombes in de gedaante van een hond werd vereerd en dat in die verering de symboliek behorend bij de honds-dagen (warmte, vochtigheid, vrouwelijkheid) zo belangrijk was.

In "Le temps du récit. Le temps de l'histoire", het laatste gedeelte van Le saint lévrier, plaatst de auteur de legende en de rituele verering van Guinefort in het economische, sociale en ideologische kader van de tijd. Om bewijzen te vinden voor de hypothese dat het verhaal toespelingen bevat op het mislukken van de bekende middeleeuwse agrarische revolutie in het gebied waar de legende zich afspeelt, heeft Jean-Claude Schmitt de hulp ingeroepen van archeologen. Het verhaal rept van een kasteel dat gelegen moet hebben in de buurt van een jonge nederzetting, Neuville, en het feit dat de streek later door de bewoners werd verlaten. Een eerste archeologisch onderzoek wees inderdaad op de aanwezigheid van sporen van een castrum. In de zomer van 1980 is dit onderzoek voortgezet en zijn nauwkeuriger gegevens aan het licht gebracht omtrent de ouderdom en de belangrijkheid van deze middeleeuwse versterking. De resultaten van opgravingen en metingen spreken de legende niet tegen! Maar terug naar het boek.

Zoals te verwachten was, wordt de mentaliteit van de massa vergeleken met de mentaliteit van de culturele bovenlaag. De legende blijkt gebaseerd op het ideologische schema dat sedert de elfde eeuw in de kringen van de culture savante opgeld doet, namelijk dat de sociale hiërarchie berust op drie functies, die complementair zijn: de oratores, zij die bidden, de bellatores, zij die vechten, en de grote massa der laboratores, de mensen die zich afsloven om het werk te doen (ook ten behoeve van de andere twee groepen!). (5) In het verhaal over de heilige hazewindhond hebben de boeren zich meester gemaakt van de ideologie van de drie functies om de betekenis

ervan nadrukkelijk te wijzigen. Ze eigenen zich de eerste functie, die van de godsdienstige soevereiniteit, toe door zelf een religieuze cultus te creëren, zij keren zich tegen de vertegenwoordigers van de tweede functie (i.c. tegen de edelman door wiens toedoen de hond stierf en die derhalve met kasteel en al moest verdwijnen), en tegen de inquisiteur die meende dat hij een einde kon maken aan het volksgeloof, in dit geval de verering van een hond. Ook wordt gerefereerd aan de wijzigingen in de sociale status van de personages als het verhaal in de negentiende eeuw weer opduikt. De ridder is een eenvoudige houthakker geworden, hetgeen waarschijnlijk een weerspiegeling is van de door de Franse Revolutie ingrijpend veranderde sociale verhoudingen op het platteland. Vastgesteld wordt dat in de loop der tijd de culture savante gelaïciseerd is en dat tegelijkertijd de rol van de culture folklorique gemarginaliseerd is, omdat in de burgerlijke samenleving de godsdienst minder doorslaggevend was in de sociale verhoudingen dan in de voorafgaande feodale samenleving.

Jean-Claude Schmitt had - zoals Le Roy Ladurie dat had voor Montaillou - de beschikking over een bijzondere, en ook bijzonder rijke, bron waarop hij zijn onderzoek kon baseren; bovendien verkreeg hij in de gelukkige situatie dat hij een stukje folklore over een bijzonder lange periode (la très longue durée) kon bestuderen, en dat er tegelijkertijd een legende én een religieuze praktijk bestonden met betrekking tot Saint-Guinefort. Het is de verdienste van de auteur dat hij van zijn studie, die puur wetenschappelijk is qua opzet en methode, een lezenswaardig boek heeft weten te maken (dat nog verlevendigd en verduidelijkt wordt door foto's, kaartjes en schema's). Samen met Pierre Dumayet die eerder een televisieserie Histoire des gens realiseerde, heeft Jean-Claude Schmitt een televisieprogramma over de heilige hazewindhond het licht doen zien en zich daarmee geschaard in de rijen der historici die zich via de massamedia een weg hebben gebaan naar het grote publiek.

(6)

noten

1. Historiseren betekent volgens Van Dale: "tot iets historisch maken/historisch situeren". Het lijkt mij geen gangbaar werkwoord, maar misschien behoort het wel tot het antropologenjargon.
2. Jean-Claude Schmitt prefereert de term culture folklorique, Le saint lévrier, 19.
3. "Religion populaire et culture folklorique", Annales ESC 31 (1976) 941-953.
4. Uitgegeven door A. Lecoy de la Marche onder de titel Anecdotes historiques, légendes et apologies tirés du recueil inédit d'Etienne de Bourbon, dominicain du XIIIe siècle (Parijs 1877).
5. Cf. Georges Duby, Les trois ordres ou l'imaginaire de féodalisme (Parijs 1978).
6. Georges Duby maakte een televisieserie over Le temps des cathédrales (Parijs 1976) die in Nederland werd uitgezonden door de KRO onder de titel Tocht door de middeleeuwen; Emmanuel Le Roy Ladurie had een groot aandeel in de serie inventaire des campagnes; Ariès vertelde in de catacomben van Parijs over zijn onderzoekingen met betrekking tot de dood en Le Goff maakte al eens een programma over het vagevuur. De laatste verzorgt met Denis Richet en Pierre Sipriot een wekelijkse radio-uitzending (uitgezonden op France-Culture): Les Lunis de l'histoire.

illustratie

De Heilige Christoffel afgebeeld met een hondekop (Stuttgart, Landesbibliothek, Martyrologium, Hist. fol. 415, 50ro opgenomen in Le saint lévrier, 205).